

доц. др **Зоран Ранковић**
Православни богословски факултет
Катедра за филологију
Београд

Црквенословенска ортоепска норма у нотним зборницима српског црквеног појања

Айспиракӣ: У овоме раду пажња је посвећена представљању српског изговора црквенословенских богослужбених текстова у нотним зборницима Ненада Барачког. Недоследности и неуједначености у таквом представљању најчешће настају због тога што се у презентовању црквенословенских текстова мешају транскрипција и транслитерација. Знатан део тих транслитерисаних облика није примерен правилима фонетике стандардног српског језика и, особито при појању, њихов изговор утиче на његову комуникацијску функцију.*

Кључне речи: Црквенословенски језик, рускословенски језик, ортоепска норма, српскословенски језик, комуникацијска функција, транскрипција, транслитерација, нотни зборник, Ненад Барачки.

После велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и доласком у крајеве преко Саве и Дунава, српски народ, изложен верском и језичком притиску римокатоличке Аустроугарске, духовно се окреће Русији и обраћа јој се за помоћ. Резултат те српско – руске културне оријентације јесте отварање славенске школе у Сремским Карловцима 1726. године.¹

Прву славенску школу водио је Максим Суворов, често уз помоћ свога брата Петра, све до смрти оснивача славенске школе у Срба – митрополита Мојсија Петровића.

Под новим митрополитом, Вићентијем Јовановићем, није дошло до гашења школе у Сремским Карловцима. Уместо Суворовљеве славенске, 1733. год. почела је рад славенско – латинска школа у којој је предавала група руских учитеља из Кијева на челу с Емануилом Козачинским. Латинска школа прекинула је рад 1737. године, после упокојења митрополита Вићентија Јовановића. Међутим, Срби у данашњој Војводини, оставши у границама Аустроугарске (после Београдског мира 1739), продужили су даље развијање свога школства на рускословенском језику. До данас, постепено сужавајући поље своје употребе, рускословенски² је остао у функцији званичног богослужбеног језика Српске православне цркве.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 („Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ А. Младеновић, *О неким њишањима њримене и измене рускословенској језика код Срба*. – Зборник за филологију и лингвистику, XXV/2, Нови Сад 1982, стр. 47–55.

² У науци одређен терминима: новорускословенски, црквенословенски, новоцрквенословенски. И у овоме раду термини *рускословенски* и *црквенословенски* представљају синониме.

Са лингвистичког становишта, прелажење на нови тип црквеног и књижевног језика – са српскословенског (српска редакција старословенског) на рускословенски (руска редакција старословенског) – за Србе није представљало неку посебну тешкоћу. Међусобне сличности и истоветности руског црквеног и српског црквеног језика првих деценија 18. века биле су велике: ова језика представљала су, заправо, варијетете једног истог, старословенског језика, првог словенског црквеног и књижевног језика. Стога, како се у науци истиче, замена српскословенског језика рускословенским у Срба није примана „као замена једног језика другим, већ само као примање друге варијанте једног истог језика који је имао ширу распрострањеност употребе и који је водио ка уједињењу са свом осталом културном сфером *Slaviae Orthodoxae*“.³ Сличности између ових двају црквених језика везаних за једну основу нису биле мале, нарочито у морфологији, синтакси и лексици. Разлике које су међу њима постојале јесу редакцијског карактера а оне се углавном тичу фонологије, графије и правописа. Усвајање рускословенског језика у српској говорној средини пратила је извесна конфронтација тога језика како са српским тако и са српскословенским језиком, тј. како с народним тако и са књижевним. Под утицајем ових двају језика, рускословенски се на српском говорном подручју изменио, пре свега, на пољу фонетске реализације.⁴ У свом штампаном виду рускословенски језик остао је ван домашаја србизације, тј. у богослужбеним књигама тај језик је дат у складу с одговарајућим графијским, ортографским и језичким нормама. Србизирање је захватило рускословенски језик у читању и певању. Тако је настала српска верзија, или, по речима П. Ђорђића, српска редакција рускословенског језика : „Назив „рускословенски“ може да се с правом односи само на језик у црквеним, богослужбеним књигама, на „мртво слово“. Али чим се на њему људи Богу моле, онда он природно престаје да буде само мртав језик. Иако он данас нема особине живог књижевног или разговорног језика у пуном смислу, он ипак тиме што се изговара (чита или поје) има своју живу фонетику, која дакако није идентична са фонологијом данашњег нашег језика... Сви такви изговори имају заједничку српску основицу, фонетску базу. Постоји, дакле, просечни изговор као специјално наш или српска редакција рускословенског језика. Јасно је, према томе, да код нас постоји разлика између црквеног језика у књигама и ван књига, у њиховом читању“.⁵ Српски изговор богослужбених текстова донекле је утврђен према моделима српскословенског, који је и после треће деценије 18. века имао одређени утицај на језик српске Цркве и књижевности. Тако су се у изговору рускословенског језика у српској говорној средини сложиле особине из више језика: руског, српскословенског и српског језика. Стога се може рећи да се под тер-

³ А. Младеновић, *Нови радови Н. И. Толстоја из историје књижевног језика у Срба*. – Зборник за филологију и лингвистику, XXVIII/1, Нови Сад 1980, стр. 211.

⁴ Види у новијим радовима који су везани за ову проблематику : З. Ранковић, *Напомене о црквенословенском језику у Срба*. – Црквене студије, год. III, бр. 3, Ниш 2008, стр. 299–305; исти, *О шранскрипцији црквенословенског језика*. – Годишњак, год. VII, бр. 7, Фоча 2008, стр. 59–67.

⁵ П. Ђорђић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*. – Богословље, год. VI, св. 3, Београд 1931, стр. 236.

мином „црквенословенски језик“⁶ на српском подручју подразумева рускословенски језик са српским изговором.

Различита гласовна вредност појединих слова заједничких рускословенској и српскословенској азбуци јесу елементи које су Срби морали учењем савлађивати у сусрету с црквенословенским богослужбеним књигама. Руски изговор, који су преносили руски учитељи, није био прихваћен од стране српских ученика, јер је представљао „насиље“ над фонетским системом српског језика.⁷ Кроз читав 18. век и делом 19. – све до Вукове реформе, поједина слова заједничка рускословенској и српскословенској азбуци имају код српских писаца различиту гласовну вредност и различит начин обележавања.⁸ Та разноликост у изговору црквенословенских текстова била је предмет спора и у 20. веку. Стога се у научним радовима највише пажње посвећује проблему изговора и транскрипције црквенословенских текстова.

Тако нпр. Сава Петковић, професор у богословији у Сремским Карловцима, сведочи о томе да су до њега стизале „разне примедбе и приговори у погледу нетачног читања црквенослов(енског) језика у Богословији Св. Саве“.⁹ Петар Ђорђевић,¹⁰ врсни познавалац старословенског језика и његових националних редакција, сматра да ослањање само на старословенски језик није довољно за правилно читање црквенословенског језика. Он пише: „Да се одреди карактеристика данашњег изговора нашег црквеног језика морају се узети у обзир све фонетске црте које се јављају код читања. Само на тај начин може да се добије права слика тога језика. Основни старословенски тип сачуван је, углавном, само у морфологији. Фонетска страна, по којој се и разликују поједине редакције, претрпела је много измена“.¹¹ Ђорђевић потом набраја црте и особине фонетског система нашег књижевног и говорног језика које су „по неопходности и сасвим природно“¹² ушле у изговор црквенословенског језика у Срба,¹³ па закључује : „Као што се из изнетог материјала види, наш данашњи изговор црквенословенског језика има и нарочито српско обележје“.¹⁴ Он је, може се с пуним правом рећи, поставио темељ за стандардизацију ортоепске норме црквенословенског језика на српском говорном подручју, а то је да се без познавања српског и српскословенског не може замислити темељно познавање, па ни изговор, црквенословенског језика.

⁶ За језик богослужбених књига православних Словена има више термина : руска редакција старословенског језика, рускословенски, новоцрквенословенски, рускоцрквенословенски, црквенословенски језик. Види : А. Младеновић, *Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег периода*. – Зборник за филологију и лингвистику, XXX/2, Нови Сад 1987, стр. 45, напомена 1.

⁷ Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*. Предео М. Поповић, Београд – Нови Сад 1995, стр. 45.

⁸ А. Младеновић, *Напомене о транскрипцији и криптичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века*. – Зборник за филологију и лингвистику, XXII/2 Нови Сад 1979, стр. 91–129.

⁹ С. Петковић, *О нејачном читању црквенословенског језика у нашој Цркви*. – Гласник Српске православне патријаршије, год. VII, бр. 4, Ср. Карловци 1926, стр. 52.

¹⁰ П. Ђорђевић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*. – Богословље, год. VI, св. 3, Београд 1931, 236–245; исти : С. Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Ср. Карловци 1936. Приказ. – Богословље, год. XI, св. 3, Београд 1936, стр. 213–236.

¹¹ П. Ђорђевић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*, стр. 242.

¹² П. Ђорђевић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*, стр. 243.

¹³ П. Ђорђевић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*, стр. 243–245.

¹⁴ П. Ђорђевић, *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*, стр. 245.

У овом излагању посветићу пажњу рашчитавању црквенословенских богослужбених текстова према српском изговору у зборнику црквених напева посвећених празнику Васкрсења Христовога и зборнику црквених напева на Литургији св. Јована Златоустога. Ове збирке прибележио је и у ноте ставио протонамесник Ненад М. Барачки (1878–1939), свештеник и зналац традиционалног српског црквеног појања.

Нотна збирка за један глас са богослужбеним песмама на Васкрс (у даљем тексту Ускрс) објављена је 1935. године,¹⁵ а Литургија св. Јована Златоустога (у даљем тексту Литургија) објављена је 1925. године.¹⁶ Фототипско издање ових нотних зборника, уз одређене корекције, приредила је, у оквиру ширег нотног зборника српског црквеног појања, академик Даница Петровић.¹⁷ Она је 2000. године приредила и објавила у оквиру шире публикације и нотну збирку са богослужбеним песмама на Васкрс, са исправљеним недоследностима у фонетској транскрипцији извршеним према начелима Петра Ђорђића.¹⁸

Оба нотна зборника садрже текстове са нотама, што значи да у њима језичко и музичко изражавање тече паралелно. Барачки се у овим нотним зборницима определио за фонетску транскрипцију црквенословенског текста, имајући у виду практичну примену књиге и њену доступност и појцима који немају основна знања о црквенословенском језику. Такво опредељење претпоставља да се у зборницима срећу углавном утврђени изговорни облици црквенословенског писаног текста.

Анализа начина транскрипције у наведеним зборницима дотиче се више основних проблема фонетске реализације црквенословенскога језика у српској говорној средини.¹⁹

Слово **й** није имало своје место у рускословенској азбуци,²⁰ али је било присутно у њој као једна варијанта слова **и**, које је у позицији иза других самогласника имало фонетску реализацију *j*, због чега је у обележавању добијало *слишну*. Пошто се слово **й** среће у српској писмености крајем 17. и у првим деценијама 18. века,²¹ Србима није било тешко да наведено слово (**й** = *j*) усвоје. Међутим, секвенце **-ѣй** и **-ѣй** на крају придевских облика изговорно се свде на *-и* у данашњем црквенословенском језику у Срба.²² Изговор са *-j* Срби нису могли усвојити јер за то нису

¹⁵ Н. Барачки, *Воскресеније Христиво или Ускрс, православно срјско појање о овом иразнику*, Нови Сад 1935.

¹⁶ Н. Барачки, *Литургија св. Јована Златоустога, по руском напеву за два гечја гласа*, Нови Сад 1925.

¹⁷ Н. Барачки, *Нојни зборник срјској народној црквеној појања по карловачком напеву*. Приредила Д. Петровић, Крагујевац 1995.

¹⁸ Н. Барачки, *Срјско народно црквено појање. Божјић; Велики ѣѣшак; Ускрс*. Приредила Д. Петровић, Крагујевац 2000.

¹⁹ Види новије радове, са старијом литературом: Д. Е. Стефановић, *Нешио о ѣтранскрипцији ѣеваних рускословенских бојослужбених ѣексјова*. – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, бр. 15, Нови Сад 1994, стр. 65–74; З. Ранковић, *Најомене о црквенословенском језику у Срба*. – Црквене студије, год. III, бр. 3, Ниш 2006, 299–305; исти, *Украјко о ѣтранскрипцији црквенословенских ѣексјова*. – Годишњак, год. VII, бр. 7, Фоча 2008, стр. 59–67.

²⁰ Види нпр. граматике црквенословенског језика новијег датума: Т. Л. Миронова, *Церковнославјанский язык*, Москва 1997, стр. 9; М. Л. Ремнева, В. С. Савельев, И. И. Филичев, *Церковнославјанский язык*, Москва 1999, стр. 26.

²¹ А. Младеновић, *О неким ѣѣшањима ѣримене и измене рускословенској језика код Срба*, стр. 72.

²² П. Ђорђић, *Каракјерисјиска савременој изјовора нашеј црквеној језика*, стр. 243.

трајући да тиме усвајају изговор који одликује нови црквени језик.²⁷ У садашњем посрбљеном изговору црквенословенског језика, ове словне групе имају двојаку фонетску реализацију: *ле, не* и *ље, ње*. При одређивању српске фонетске реализације ових словних група, као и сличних њима: **лн, ни, л(ь), н(ь)**, треба имати у виду одговарајуће изговорне моделе у српском језику, односно, у недостатку таквих модела треба пратити етимологију датог облика²⁸ или се осврнути на морфологију. У транскрибованим текстовима Барачког умекшани изговор у поменути групама готово је увек обележен: *в њемже* (Ускрс, 7), *вољеју* (Ускрс, 18), *во ѿљи* (Ускрс, 45), *воњ* (Ускрс, 46). Код Барачког је погрешно исписано **њ** у примерима *ѿјесањ* (Литургија, 11), *жизањ* (Ускрс, 15). Ове именице женскога рода деклинирају се по историјским *-i-* основама код којих се крајњи сугласник не умекшава,²⁹ и исправни изговор и транскрипција били би: *ѿјесан, жизан*. Погрешно је транскрибован и пример *хвалје* (Ускрс, 50) уместо правилне транскрипције *хваље*. Код њега се именица **дѣнь** у овим зборницима рашчитава као *ден*, што и јесте правилно, за разлику од нетачног рашчитавања *дењ* у његовим старијим нотним зборницима.³⁰ Истина, изговор *дењ* се среће и у Караџићевом Буквару.³¹ За разликовању изговора *љ, њ* односно *л, н* основна начела, за време које је претходило и нотним зборницима барачкога, поставио је Јован живановић.³²

Приликом фонетске реализације црквенословенског језика код Срба долази до *једначења* сугласника и *ујрошћавања* сугласничких група. Тако, написане примере: **возхвалѣтъ, без сѣмене, без сравненїа** треба изговарати: *восхваљѣѿи, бесјемене, бесравњенија*, односно, примере: **солнце, сердце** као: *сонце, серце*. Међутим, треба имати у виду да правила *једначења* сугласника и *ујрошћавања* сугласничких група у српском језичком изражавању „не могу сасвим доследно да се примене на све рускословенске облике, јер би они у неким случајевима постали неразумљиви и непрепознатљиви“.³³ Код Барачкога су ове сугласничке групе транскрибоване без *једначења*: *возсија* (Ускрс, 13), *безмерїне* (Ускрс, 19), *безсравњенија* (Литургија, 19), или *ујрошћавања*: *серцем* (Ускрс, 3), *солнце* (Ускрс, 13), *безмерїен* (Литургија, 4), *честїејшују* (Литургија, 19), *оїче* (Литургија, 20). Наведени облици требало би да се изговарају и транскрибују као: *восија, бесмерїне, бесравњенија, серцем, сонце, честејшују, оче*. Код Барачкога је, може се рећи, више реч о транслитерацији црквенословенскога текста него о транскрипцији на основу србизираног изговора. Сугласничке групе транскрибоване са *једначењем* забележене су, врло ретко, и код њега: *снишел јеси < снизшелъ ѣси* (Ускрс, 16, 19).

²⁷ А. Младеновић, *О неким ѿијањима ѿрмене и измене рускословенској језика код Срба*. – Зборник за филологију и лингвистику, XXV/2, Нови Сад 1982, стр. 73–74.

²⁸ Д. Е. Стефановић, *Нешїо о ѿранскрипцији ѿваних рускословенских боїослужбених ѿексїова*, стр. 70.

²⁹ Б. Ђирковић, *Грамаїика црквенословенској језика за ученике боїословије*, Београд 2010, стр. 33.

³⁰ Д. Е. Стефановић, *Нешїо о ѿранскрипцији ѿваних рускословенских боїослужбених ѿексїова*, стр. 70.

³¹ В. Стеф. Караџић, *Први срїски буквар*, Беч 1827. репринт издање у част 150-годишњице појаве вуковог *їрвој срїској буквара*, Београд 1978, стр. 12.

³² Ј. Живановић, *грамаїика црквенословенској језика*. друго исправљено и допуњено издање, Ср. Карловци 1912, стр. 18–19.

³³ Д. Е. Стефановић, *Нешїо о ѿранскрипцији ѿваних рускословенских боїослужбених ѿексїова*, стр. 69–70.

Неизмењене сугласничке групе забележене су и у примерима са кореном *йраздн*: *йразднстївеними* (Ускрс, 16), *всейразднстївенаја* (Ускрс, 24). Сматрам да би правилно требало транскрибовати ове примере са: *йразденстївеними* и *всейразденстївенаја*.

У прилагођавању црквенословенског српском изговору приметна је појава тзв. *нейостїјаної а*. Непостојано *а* се јавља у групи нагомиланих сугласника од којих је један сонант, а има за циљ да олакша изговор тих сугласничких група. Према садашњој пракси изговора црквенословенскога језика, када се сонант нађе на почетку речи испред сугласника, односно, на крају речи иза сугласника, као и у средини речи у неким облицима, између њих се умеће непостојано *а*. Тако, написане примере: *мзда, лажџце, мгновеније, ёсмь, йзбављшеся, агнче* треба изговарати: *мазда, лажушче, маїновеније, јесам, избавалшесја, аїанче*.³⁴ Изговором непостојаног *а* понекад се указује и на различито значење речи: *тма* (од грчког σκότος, σκοτία) у значењу „тама“, „мрак“ треба изговарати *шама*, за разлику од речи *тма* (од грчког τμήσις) у значењу „мноштво“, „десет хиљада“ где би непостојано *а* изостало. При томе треба имати у виду чињеницу да „примена непостојаног *а* у српском изговору рускословенских текстова није нормирана. Њена учесталост зависи од различитих изговорних пракси, а не од кодификованог правила“.³⁵ Код Барачкога су забележени примери како без *нейостїјаної а*: *воскресл* (Ускрс, 17, 19, 33), *оїверзл* (Ускрс, 18), *воск* (Ускрс, 50), тако и са *нейостїјаним а*: *йоржесїав* (Ускрс, 26), *мерїав* (Ускрс 33), *їјесањ* (Литургија, 11). Примери исписани без *нейостїјаної а* су чешћи.

У неким позицијама у речи и изговор гласа *о* није увек јасно дефинисан. Наиме, када реч почиње сугласником *а* испред ње стоји предлог, самостално или је дошло до сједињавања са дотичном речи, која почиње истим или сличним сугласником, између њих може доћи до појаве изговорног *о*, као у примерима: *введи, сславима, вѣ вою* (*оведи, сославима, во вою*). Код Барачкога је забележен пример транскрипције без уметања изговорног *о*: *и не введи* (Литургија, 21).

У нотним зборницима Ненада Барачког углавном је остварена намера да црквенословенске писане облике транскрибује према мање или више утврђеној српској изговорној вредности. Одступање се примећује у исписивању *-ј* на крају придевских облика и у одсуству бележења *једначења* и *уїрошїавања* сугласничких група.

³⁴ О примени непостојаног *а* у изговору црквенословенског језика види: Д. Е. Стефановић, *Нешїю о йтранскрипцији йеваних рускословенских боїослужбених йексїюва*, стр. 71–72.

³⁵ Д. Е. Стефановић, *Нешїю о йтранскрипцији йеваних рускословенских боїослужбених йексїюва*, стр. 72.